

Камардаш Н. В., Мордвінцева Т. М.
*Балаклійська філія Комунального закладу
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради*

ГЕНДЕР, СЕКСИЗМ І ПОЧАТКОВА ШКОЛА: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Всі здобутки науковців останніх десятиріч щодо проблеми особистості можна умовно узагальнити одним – визнанням впливу оточення на формування соціальної якості людини, при цьому людська мова виступає одним з ключових аспектів при аналізі багатьох здібностей і здатностей людини. Мова безпосередньо пов'язана з феноменом людської свідомості і сьогодні загальноновизнаним є той факт, що все те, що ми промовляємо, нами сприймається, а те, чого немає в нашій мові – для нас фактично не існує. Мова акумулює не тільки індивідуальний досвід людини, вона презентує сутність народу, його пам'ять, те, що К.Юнг назвав «архетипом», «колективним безсвідомим». Видатний німецький мовознавець і філософ XIX ст. В.Гумбольдт також характеризував мову як «об'єднану духовну енергію народу», «зброю думок та почуттів народу».

Отже, мова – це погляд на оточуючий світ. Із стрімким розвитком суспільних подій, які пов'язані з проблемами утвердження прав людини, укріпленням поваги до гідності особистості, усвідомленням відповідальності людини за своє буття, в дискусіях щодо ідентифікації і самовизначення, утвердженні універсального лібералізму актуалізувалися різні аспекти гендерного питання, проблеми статей в сучасному суспільстві, що, в свою чергу, торкнулося й мовного аспекту.

Так, проблеми співвідношення мови, її гендерної складової і сприйняття соціальної реальності піднімаються сьогодні багатьма соціологами, психологами, лінгвістами. Серед дослідників визначеної проблематики можна назвати А.А.Григорян, І.В.Зикову, А.Толстокорову; гендерним аспектам мови також присвячені роботи Т.В.Барчунової, Н.Габріелян, Г.Емірсуїнової, А.В.Кириліної, А.Мішель, І.Тензерової. У зв'язку з тим, що процес соціалізації невід'ємно пов'язаний з інститутом освіти, цікавими з цього приводу є дослідження гендерної проблематики в сфері освіти і виховання С.Вихор, С.Губіної, О.Кікінежді, Л.Кобелянської, К.Левченко, О.Марущенко, О.Плахотнік, О.Ярської-Смірної; проблема безпосередньо гендерної соціалізації висвітлена в працях І.Кльоциної, Г.Коджаспірової, О.Петренко та інших.

Незважаючи на достатній багаж знань, досліджень, результати яких мають свою теоретичну і практичну цінність, багато питань залишаються дискусійними, а у практиці різних сфер сучасного життя ми продовжуємо знаходити підтвердження актуальності піднятої проблеми – роль мовного аспекту у становленні особистості, особливо - мовних стереотипів у формуванні світогляду людини.

Стратегія мовної освіти в нашій країні визначається Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті, в якій зауважено на обов'язковому володінні громадянами України державною та однією з іноземних мов, але здійснюючи мовленнєве виховання дітей, слід знати про основні тенденції в її сучасному розвитку, про фактори впливу, що спричиняють ці зміни. Важливу роль в процесі соціалізації відіграє початкова школа, вона є своєрідним фундаментом для майбутнього дорослого життя, це час не тільки ознайомлення, але й усвідомлення, «ретельного» закріплення основних культурних вимог і цінностей конкретного суспільства, що зумовлюватиме особистісну, громадянську, національну сутність громадянина своєї країни. Все це зумовило мету представленої роботи, яка полягає в дослідженні такої проблеми як мовний сексизм в межах вітчизняного інституту початкової освіти та гендерної складової соціалізації дітей раннього шкільного віку.

Проблема становлення особистості привертає увагу мислителів ще з прадавніх часів, різні аспекти соціалізації стають цікавими для науковців із розвитком просвітницьких ідей. Так, у XIX-XX ст.ст. з'являються одразу кілька теорій, метою яких було «розгадати» основні механізми, за допомогою яких відбувається формування і закріплення тих соціальних якостей, які забезпечують існування людині в соціумі. До таких теорій можна віднести марксизм, з його відомим постулатом «буття визначає свідомість», фрейдизм, який зосередив свою увагу на підсвідомих імпульсах та їх взаємодії з нормами культури конкретного суспільства. В межах психології та соціологічної науки формуються біхевіоризм, феноменологічна концепція, теорія символічного інтеракціонізму, засновник якої Дж.Г.Мід першість в процесі соціалізації відводить процесу засвоєнню соціальних ролей, усвідомленню свого «відображення» в сприйнятті інших. Але в цих теоріях, як і в політичних доктринах і деклараціях відсутня гендерна складова, що спричинило розвиток жіночого руху за свої права. Спочатку жінки обмежилися вимогою виборчого права (суфражистки), згодом вимоги охопили й інші сфери суспільного та особистого життя. Так з'являється

фемінізм, що сьогодні існує у вигляді суспільно-політичного руху та презентований кількома напрямками.

Проблему ролі гендера в історії вперше порушила Сімона де Бовуар, дружина французького філософа Ж.-П.Сартра. Вона, зокрема, наголошувала, що «... неповноцінність жінки визначила її мізерну роль в історії, а мізерна роль в історії приречла її на неповноцінність» (праця «Друга стаття» (1949). Згодом з'являється ще одна визначна праця - «Жіноча містика» (1963), з ім'ям її авторки Бетті Фрідан пов'язують своєрідне відродження фемінізму у ХХ ст. (неофемінізм), а ідеї книги співпали з поглядами французького філософа Мішеля Фуко, який зауважив, що статі не існує – це всього на всього наслідки засилля патріархального ладу, і коли прийняти міри, то вже через одне покоління можна стерти різницю між жіночою та чоловічою статтю, яка є головною причиною дискримінації. Так зароджується гендерна філософія.

Отже, гендер – це соціокультурний параметр статі; сукупність стереотипів та моделей поведінки, мовлення, що запропонована суспільством представникам обох статей.

Найпотужніший імпульс дослідження гендерного аспекту в мові отримали наприкінці 60-х-початку 70-х років в США та Німеччині, в результаті чого в мовознавстві виникла так звана феміністська лінгвістика. Основою цього напрямку стала робота Р.Лакофф, в якій обґрунтовувалося ідею андроцентричності (орієнтація на чоловіка) та приниження образу жінки в картині світу, що формується в мові [1]. У цей же час з'явився термін «politically correct» (PC). Термін політкоректність пов'язаний з виробленням такої мови і поведінки в суспільстві які б відкидали будь-які расові, сексуальні або інші звернення або назви, що ображають гідність людини. Тобто, політкоректність - це свого роду добровільний суспільний кодекс поведінки. Так, критиці підлягають багато звичних слів та словосполучень, що приводить до реформ в мовній сфері, яка пов'язана із використанням евфемізмів. Евфемізація - навмисна неточна назву реалій.

Якщо взяти результати аналізу словників, статей британської та американської преси, Інтернет сайтів, присвячених політкоректності, то з 859 лексичних одиниць більшість визначені як евфемізми [2, с.34]. Лексика підгрупи «статева дискримінація» складає 19% фактичного матеріалу. Слова з компонентом «man», або з суфіксом -ess вважаються сексистськими й замінюються на слово person або гендерно-нейтральною лексемою gingerbread man-gingerbread person. В якості альтернативи терміну history,

який містить морфему *his*, пропонується варіант *herstory* або *she-story*. Доречі, *herstory* вже включено у словник Вебстера [3].

Отже, вимога мовної реформи пов'язана із доведенням того, що у мові відображаються відповідні стереотипи, вони проникають у глибини мовної структури і, в свою чергу, стають інструментом формування таких стереотипів у нових поколінь. Так, французькі дослідники К.Мішар-Маршаль і К.Рібері [4, с. 133-138] звертають увагу на порядок, в якому стоять зазвичай слова в словосполученні «чоловік» і «жінка», якщо б ці слова мали однаковою значимістю, вони не вживалися б постійно в одному і тому ж порядку. Для прикладу, згадаймо знамениті пари: «Адам і Єва», «Ромео і Джульєтта», «Трістан і Ізольда» і т.д. Отже, два слова, з'єднані сполучником «і» відбивають визнану соціальну ієрархію, коли «чільне» слово стоїть першим. Ще приклад, який це підтверджує - «батьки і діти», «лікарі та медичні сестри», «вчителі і учні» і т.д. Аналіз різних текстів, що описують різні суспільства (і примітивні, і сучасні), приводить до переконання, що в них чоловік завжди виступає як одухотворений агент. Крім того, чоловік завжди ідентифікується з суспільством в цілому, а жінка - ніколи. У результаті подібної асиметрії чоловік виступає як спільне, а жінка як одиничне, специфічне. Асиметрія лінгвістичних побудов встановлює не «рівність у відмінностях», а ієрархію [5, с.170]. Таким чином, починаючи освоювати цей світ, ми будуємо для себе певну ієрархію й від того, з яких ціннісних позицій будуть діяти основні агенти соціалізації, залежатиме й наше сприйняття оточуючого.

Отже, наведені приклади є прикладами наявності лінгвістичної дискримінації щодо жіночого гендеру. Між тим, в світі діють рухи й за права чоловіків, активісти яких вважають, що існують різні форми дискримінації чоловіків з боку держави. Отже, актуальність проблеми рівності статей в сучасному світі призвела до визнання пригноблення прав чоловіків і жінок у будь-якій сфері життєдіяльності, в тому числі у сфері мовного функціонування, неприпустимим й таким, що неминуче призводить до придушення особистості та є антиконституційним.

За останні роки прийнято низку відповідних законів. Щодо сексизму, то у 1990 році Рада Європи визнала існування взаємозв'язку між мовою і соціальними установками в суспільстві і закликала до усунення сексизму з мови. У багатьох країнах експерти розробляють спеціальні інструкції для працівників ЗМІ, в яких пояснюється важливість цієї проблеми і пропонується «Несексистський словник». В Україні також прийняті відповідні рішення на державному рівні, але виявлення проявів сексизму та

гендерної дискримінації, зокрема в умовах шкільної освіти продовжують появлятися на сторінках преси і наукових видань.

Згадуваний нами Мішель Фуко, при аналізі сучасних форм влади через різноманітні механізми дисциплінування й контролю людських тіл, прирівняв школу за ступенем репресивності до в'язниць та психіатричних лікарень: «Дисципліна «фабрикує» особистостей, вона - специфічна техніка влади, що розглядає індивідів і як об'єкти влади, і як знаряддя відправлення влади» [6, с. 248]. Під впливом його ідей у 1970-ті рр. у США виник рух критичної педагогіки, теоретики якої відкрили так званий «прихований навчальний план», за допомогою якого владні розподіли та нерівності конструюються й закріплюються засобами освіти [7, с.11-13]. Прихований навчальний план «криється» в організації самого закладу, гендерних стосунках на роботі, гендерній стратифікації учительської професії; сюди відноситься зміст предметів та стиль викладання. Так, в своїй праці «Гендерні шкільні історії» О.Марущенко та О.Плахотнік пропонують звернути увагу на те, що, наприклад, на стендах «Ними пишається школа» фотокарток дівчат у півтори-два рази більше і справа не в тому, «що дівчата краще вчаться», а в тому, що це – стереотип. Адже серед дівчат є ті, хто вчиться не дуже добре, і навпаки, відмінники зустрічаються серед хлопців, чи не так? – запитують автори. Оцінки дівчат у цілому і справді вищі, проте причину цього варто шукати не у вродженій схильності осіб цієї статі до навчання: як правило, дівчатам просто легше відповідати шкільним вимогам до поведінки, бо саме у них оточення змалку розвиває посидючість, дисципліну, старанність... І саме ці якості багато в чому цінуються на уроці та, урешті-решт, з першого класу формують добрі результати навчання, зауважують автори спираючись на данні відповідного аналізу [7, с.26-27].

Відомі всім плакати «Правила дорожнього руху», «Обережно, стихійні лиха!», «Вогонь та правила поводження з ним», «Цивільна оборона» і т.д. містять зображення, де ледь не на кожному як злісні хулігани зображені лише хлопці, але й рятують, керують, виступають героями також вони. Дівчата, як правило, зображуються слухняними конформістками, які завжди діють за встановленими правилами, повчають порушників, допомагають старшим. Сексизм також часто «зашифрований» і в назвах свят - «Учень року», «Лідер року», «Спортсмен року», тематичних вечорів - «Містер школи», «Міс школи», «Краща господиня», «Найсильніший» та інші. [7, с.31].

Однією з форм прояву сексизму є однобічне або нерівнозначне представлення статей у шкільних підручниках. Шкільний підручник –

неодмінний атрибут навчального процесу, з яким учні працюють і вдома, і на уроці, розглядаючи, вивчаючи відповідний матеріал. Отже підручник є важливим джерелом впливу на школярів, в тому числі, на формування їх гендерних уявлень, про що повинні пам'ятати автори навчальної літератури. Наявність гендерних стереотипів у шкільних підручниках та інших матеріалах, використовуваних у навчальному процесі, ЮНЕСКО визначає як приховану дискримінацію.

Аналіз підручників (надрукованих до 2012 року для України) та в інших країнах показав, що і в зарубіжних, і в вітчизняних підручниках досить багато проявів сексизму: хлопчики там зображені головними дійовими особами - сміливими, незалежними, здатними ризикувати, дівчата - пасивними, другорядними персонажами, які очікують допомоги та підтримки. Наслідки неадекватної репрезентації жінок у навчальних матеріалах можуть мати велике значення: учні непомітно для себе доходять висновку, що саме чоловіки відіграють найзначнішу роль у суспільстві та культурі; тим самим обмежуються знання про внесок жінки в культуру, а також про ті сфери життя, які традиційно вважаються жіночими; на індивідуальному рівні стереотипи, що містяться в освітніх програмах, більшою мірою заохочують до активності чоловіків, тоді як жінки навчаються моделей поведінки, які мало співвідносяться з лідерством та управлінням. На сторінках шкільних підручників чоловіки взагалі згадуються у 2,5-3 рази частіше, аніж жінки — це свідчення гендерної асиметрії є прямою вказівкою на те, кого слід вважати соціальною нормою, стандартом (причому, чим старший клас, тим жінки на сторінках підручників стають менш видимими). І особливо таке чисельне переважання впадає в око при зануренні в історичне минуле.

Але повернемося до учнів-початківців. Так, контент-аналіз підручників для початкової школи показав, що особливо в математичних задачах, (Богданович М.В. Математика: Підр. для 1 кл. - 3-тє вид., доп. і доопрац. – К.: Освіта, 2007.-160 с.), поділ сфер діяльності на чоловічі і жіночі залишається незмінним, хоча дослідники відмічають і позитивну динаміку: «Хлопчик помив 6 глибоких тарілок і 18 мілких...; брат, сестра і тато обкопували дерева в саду...; тато купив 8 кг капусти...; 8 юннатів зробили 48 годівниць для птахів...» тощо. Автори досліджень зазначають, що навіть тоді, коли автори прагнуть дотримуватись рівноваги у зображенні статей (К.Ж.Гуз, В.Р.Ільченко, С.І.Собакар. Я і Україна. Довкілля. Підр. для 1 класу. - Полтава: Довкілля, 2007), все ж хлопчики продовжують змальовуватись активними в освоєнні соціального простору, а дівчатка – тими, яких ведуть

за собою (так, в цьому підручнику головний герой Лесик рибалить, грає у хокей і т.п., а його молодша сестричка Улянка завжди виступає у ролі спостерігача. Він ініціативний, наказує, вона слухає, виконує) [8].

Можливо, аргументом на виправдання такого змісту може слугувати те, що автори намагаються відтворити дійсність такою, як вона. Дійсно, Україна посідає у світовому рейтингу гендерної рівності 57-ме місце, і є дуже далекою від феміністського ідеалу, але чи повинна школа зберігати та відтворювати цю нерівність чи вона мусить стати важливим і дієвим інструментом для її подолання? [9]. Наслідки такого «відтворення дійсності» проаналізовані ще у минулому столітті. Так, аналізуючи мовний зміст підручників щодо назви професій, діяльності, Дж. Хайд виявила, що коли в описі вживалися тільки форми чоловічого роду, в учнів молодших і середніх класів складалося думка, що жінки менш здатні до виконання таких видів робіт. Подібне використання форми чоловічого роду по відношенню до осіб обох статей робить «чоловіче» - нормою, а «жіноче» - винятком, причому винятком як в лінгвістичному, так і в соціальному сенсах. Таким шляхом жіноча ідентичність виключається з дискурсу, вона хоч і мається на увазі, але не сприймається адресатом як агент або суб'єкт дій, в ролі якого в даному випадку експліцитно виступає чоловік. [10].

Ми вирішили провести власне дослідження щодо динаміки зміни гендерного підходу у авторів підручників, що пропонуються сьогодні в молодшій школі. Результати нашого контент-аналізу змісту підручників за новою програмою 2012 року (Математика 2 клас М.В. Богданови; Українська мова 2 клас Н.В. Гавриш; Природознавство 2 клас Т.Г. Гільберг; Основи здоров'я 2 клас О.В. Гнатюк; English 2 клас Л.В.Калініна; Математика. 1 клас Богданович М.В., Лищенко Г.П.; Природознавство 1 клас Гільберг Т.Г., Сак Т.В.; Литературное чтение 3 класс Н.В. Гавриш, Т.С. Маркотенко; Українська мова 3 клас Н.В. Гавриш, Т.С. Маркотенко; Природознавство 3 клас Т.Г.Гільберг, Т.В.Сак; Основи здоров'я 3 клас О.В.Гнатюк; Англійська мова 3 клас Л.В.Калініна, І.В.Самойлюкевич), показав, що вправи та завдання, які там присутні, майже однаково зображують і хлопчиків, і дівчат в їх побуті, відпочинку, навчання, в родині і т.п. Це дозволяє констатувати позитивні зміни щодо гендерного аспекту у вітчизняній освіті, що, в свою чергу краще впливає на розвиток і виховання дітей, сприяє формуванню розуміння того, що всі люди рівні і мають право на виявлення, реалізацію і вдосконалення своїх здібностей у будь-яких сферах діяльності

І все ж дещо поза темою хотілося б зауважити авторам підручників з англійської мови враховувати сучасні тенденції в реформуванні англійської мови та існування евфемізмів. Так, на одній із сторінок підручника для 2 класу написано *fat* та зображено хлопчика. Така «композиція» може вважатися неприпустимою. Крім того, аналізуючи популярні дитячі часописи, можна підтвердити засвідчену дослідниками все ще стійку орієнтацію видавництва на традиційний розподіл гендерних ролей та видів діяльності. Так, хоча існує досить позитивна в сенсі досліджуваної проблеми тенденція, але помітні й деякі «залишки минулого» - частотне зображення статей на сторінках щомісячного дитячого ігрового журналу «Пізнайко», постійне зображення хлопчика біля завдань та запитань.

Безумовно, досліджуючи обрану тему, слід звернути увагу і на роль вчителя в боротьбі із дискримінаційними проявами в початковій школі. Треба пам'ятати, що те, з якими словами звертається вчитель до хлопчиків і дівчаток, які вчинки він схвалює і за які карає, на що - і на кого - більше звертає увагу коли порушується дисципліна, все це орієнтує їх на відповідну діяльність. Обов'язковою є співпраця вчителя з батьками, їх всеобуч з визначеної проблеми, бо саме з родини діти виносять відповідні стереотипи поведінки та сприйняття. Крім того, вчитель повинен не тільки слідкувати за власною мовою, ставленням, але й звертати увагу на підбір дидактичного матеріалу, уникати сексизму в наочності, прикладах, зверненнях та звертати на це увагу усіх суб'єктів навчального процесу, в тому числі і самих учнів.

Майбутніх вчителів готують спеціалізовані навчальні заклади, тому, хотілося б ще раз звернути увагу на підготовку майбутніх фахівців вчительської справи, які повинні не тільки мати уявлення щодо гендерної рівності, актуальності проблеми мовного сексизму, але й усвідомлювати власну відповідальність з цього питання як агентів первинної соціалізації. А також, можливо, найближчим часом в нашій мові на рівні формального закріплення будуть вживатися альтернативні словам «вчитель», «викладач», «педагог» позначення професії, в якій домінують жінки.

Література

1. Лакофф, Дж. Когнитивное моделирование. В кн.: Язык и интеллект./ Дж.Лакофф. - М., 1995
2. Вашурина Е.А. Политическая корректность как лингвокультурологическая и переводческая проблема. / Е.А.Вашурина. – Самара, 2007.
3. Горошко Е. Гендерная проблематика в языкознании. [Електронний ресурс] / Е.Горошко. - Режим доступу: <http://www.owl.ru>

4. Мішар-Маршаль К., Рібєрі К. Сексизм і гуманітарні науки. Лінгвістична практика відносин статей як класів / К. Мішар-Маршаль, К.Рібєрі // Фемінізм: перспективи соціального мови. Відп. ред. О.А. Вороніна. - М.: ІФ РАН-ІНІСН, 1992.
5. Спендер Д. Чоловік створив мову // Введення в гендерні дослідження. Ч. II: Хрестоматія / За ред. С.В. Жеребкина. - Харків: ХІЦГІ, 2001.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. / М.Фуко. - М., 1999.
7. Марущенко О., Плахотнік О. Гендерні шкільні історії / О. Марущенко, О. Плахотнік. – Харків: Монограф, 2012. - 88 с.
8. Гендерна дискримінація в сфері освіти [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1200305760>
9. Когут І. Чи здатна школа виховати пожежниць і жінок-інженерів? для Освіта.ua [Електронний ресурс] / І.Когут. - Режим доступу: <http://osvita.ua/school/42228/>
10. Кудря В.В. Основні ознаки сексизму [Електронний ресурс] / В.В.Кудря. - Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/916/>